

Zofia Brzozowska
Uniwersytet Łódzki

Bizantyński ideał władcy i jego staroruskie rozwinięcie w świetle *Pouczenia* księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha

Pouczenie Włodzimierza II Monomacha (1053–1125) jest bezsprzecznie jednym z najświetniejszych zabytków literatury staroruskiej, wielokrotnie poddawany gruntownej analizie zarówno przez historyków, jak i filologów¹. Za dość słabo poznany aspekt interesującego nas tu źródła można natomiast uznać zagadnienie związku politycznych przekonań kijowskiego księcia z bizantyńską „teologią imperialną”². Celem niniejszego artykułu jest więc możliwie całościowe przedstawienie wyobrażeń Włodzimierza Monomacha na temat istoty władzy monarszej, jej pochodzenia i charakteru, jak również pokazanie, w jakim stopniu koncepcje autora *Pouczenia* nawiązywały do rozpowszechnionej w Konstantynopolu ideologii władzy. W dalszej części wykładu podjęta zostanie również próba odtworzenia wizerunku idealnego chrześcijańskiego monarchy, zaprezentowanego na kartach utworu. Metodologiczną podstawą prowadzonych w niniejszym artykule rozważań jest zatem warsztat naukowy historyka – bizantynisty. Wychodząc od klasycznie rozumianej analizy źródła autorka ma jednakże zamiar ukazać przedstawiane przez

¹ Przegląd najważniejszej literatury przedmiotu na temat *Pouczenia* Włodzimierza Monomacha znajdzie Czytelnik m.in. w następujących pracach: Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. 1, XI – первая половина XIV в., ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 102; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2000, s. 304-306.

² Do podstawowych założeń bizantyńskiej ideologii politycznej należało m.in. wyobrażenie, że cesarz jest „ikoną” i namiestnikiem Boga na ziemi, a tym samym tylko przed Stwórcą odpowiada za swe uczynki i decyzje. W relacjach z poddanymi powinien jednak przestrzegać zasad etyki chrześcijańskiej. Spośród cnót, tradycyjnie przypisywanych władcom konstantynopolińskim, można wymienić zwłaszcza: pobożność, umiłowanie bliźniego, mądrość, dobroć i sprawiedliwość. Za twórcę wschodniorzymskiej „teologii politycznej” uznaje się powszechnie Euzebiusza z Cezarei (zm. ok. 340 r.), pisarza współczesnego cesarzowi Konstantynowi Wielkiemu. Wyczerpujące omówienie najważniejszych elementów bizantyńskiej teorii władzy monarszej zawiera artykuł: W. Ceran, *Cesarz w politycznej teologii Euzebiusza z Cezarei i nauczaniu Jana Chryzostoma*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1992, t. 44, s. 13-26.

siebie zagadnienia na szerszym tle średniowiecznej literatury europejskiej, przede wszystkim bizantyńskiej i słowiańskiej.

Koncepcje monarchiczne Włodzimierza Monomacha zasługują na uwagę z kilku ważnych względów. Przede wszystkim należy podkreślić, że stanowią jedyny głos w teorii państwowej Rusi Kijowskiej, pochodzący nie od osoby duchownej, tylko wprost od władcy³. Co więcej – księcia, mającego sposobność zaznajomić się z podstawowymi założeniami wschodniorzymskiej doktryny państwowej praktycznie od najwcześniejszych lat swego życia: poprzez lekturę tekstów bizantyńskich, włączonych w obręb *Izbornika Światosława z 1076 r.*⁴, przechowywanego w bibliotece książęcej i wykorzystywanego częstokroć jako swego rodzaju podręcznik dla młodych Rurykowiczów⁵, a także dzięki wpływowi matki – córki cesarza Konstantyna IX Monomacha⁶. Ten ostatni aspekt jest zazwyczaj pomijany w badaniach nad twórczością Włodzimierza II, choć we wstępie do swego *Pouczenia* nadmienia

³ Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*, Москва 1963, s. 265; *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, red. W. Jakubowski, R. Łużny, Warszawa 1971, s. 35; A. Kuzniecowa, *Zabytki chrześcijańskiej kultury Dawnej Rusi i ich znaczenie teologiczne*, [w:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 193; *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, red. R. Łużny, Kraków 1995, s. 19; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI–первой трети XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, s. 569; U. Wójcicka, *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010, s. 125.

⁴ W *Izborniku Światosława z 1076 r.* znajdowało się m.in. fragmentaryczne tłumaczenie na język staro-cerkiewno-słowiański utworu *Schede basilike*, przypisywanego konstantynopolińskiemu diakonowi Agapetowi z VI w. Zabytek ten stanowił swoiste „zwierciadło idealnego władcy”, a zatem zawierał syntetyczny wykład najważniejszych założeń bizantyńskiej koncepcji władzy cesarskiej oraz przegląd cech, którymi powinien charakteryzować się idealny chrześcijański monarcha. Na temat traktatu *Schede basilike* oraz jego recepcji na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej zob. Z. Brzozowska, *Schede basilike konstantynopolińskiego diakona Agapeta i jego wpływ na myśl polityczną średniowiecznej Rusi*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 2011, t. 87, s. 329-342.

⁵ Г. Н. Моисеева, *Из истории Изборника 1076 г.*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1979, nr 33, s. 371.

⁶ Warto również dodać, że pamięć o małżeństwie księcia kijowskiego Wsiewołoda z córką Konstantyna IX Monomacha miała przetrwać w kulturze staroruskiej i z czasem stać się jednym z najważniejszych elementów w ideologii państwa moskiewskiego (na bazie *Opowieści o książętach włodzimierskich* z XV w. oraz legendy o tzw. „czapce Monomacha” – koronie cesarskiej, otrzymanej rzekomo przez Włodzimierza od dziadka Konstantyna). Zagadnienie to wykracza poza ramy tematyczne niniejszego szkicu. Zainteresowany nim Czytelnik dodatkowe informacje znajdzie w następujących pracach: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968; W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994; H. Kowalska, *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001; B. A. Uspieński, *Religia i semiotyka*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 2001. Istnieje również edycja *Opowieści o książętach włodzimierskich*: Р. П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва – Ленинград 1955. *Próba bliższego ustalenia, kim była matka Włodzimierza Monomacha*

on, że w przesłaniu swoim zamierza przekazać swym synom mądrość, odziedziczoną zarówno po ojcu, jak i po „matce z Monomachów” (вѣдѣнь възлюбеленыи и мѣтрѣю своею Мьномахы)⁷.

Choć rzeczywisty wpływ córki Konstantyna IX na wychowanie syna jest kwestią trudno uchwytłą w źródłach staroruskich, nie sposób zaprzeczyć, że Włodzimierz Monomach otrzymał w domu staranne wykształcenie. Nawiązania do tekstów patrystycznych, nie przetłumaczonych w IX–XI w. na język staro-cerkiewno-słowiański, znajdujące się w *Pouczeniu*, pozwalają sądzić, że jego autor biegle władał greką⁸. Co więcej, jego próby literackie zdradzają – na co zwracali już uwagę m.in. Dymitr Lichaczow i Ryszard Łużny – niezwykle czytanie i doskonałą orientację zarówno w chrześcijańskiej spuściźnie teologicznej, jak i w piśmiennictwie bizantyńskim czy – co szczególnie ciekawe – zachodnioeuropejskim⁹. I tak, w kręgu inspiracji intelektualnych Monomacha odnaleźć można:

- Pismo Święte (w szczególności Księgę Psalmów, Mądrość Syracha, księgi proroctw)¹⁰;
- piśmiennictwo liturgiczne (*Triod, Prolog, Synaksarion* w redakcji ruskiej)¹¹;
- tradycję patrystyczną (tu na szczególną uwagę zasługują bezpośrednio odwołania do autorytetu św. Bazylego Wielkiego, zależności tekstologiczne od jego utworów, jak też nawiązania do żywota tego Ojca Kościoła autorstwa Pseudo-Amfilocha z Ikonium)¹²;

cha oraz jakie nosiła imię, została podjęta w artykule: В. Г. Брюсова, *К вопросу о происхождении Владимира Мономаха*, „Византийский временник” 1968, t. 28, s. 127-135.

⁷ *Полное собрание русских летописей*, t. 1, *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928 (dalej: ПСРЛ), s. 168.

⁸ В. В. Данилов, *«Октавий» Минуция Феликса и «Почтение» Владимира Мономаха*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1947, nr 5, s. 100.

⁹ *Literatura staroruska...*, s. 34; Д. С. Лихачев, *Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси*, Москва 1975, s. 123; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь. История и художественная культура X-XVII века*, Москва 1994, s. 38; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 90; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 126.

¹⁰ A. Vaillant, *Une source grecque de Vladimir Monomaque*, „Byzantinoslavica” 1949, t. 10, s. 11; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas on Kievan Russia*, „Dumbarton Oaks Papers” 1956, t. 9/10, s. 112; Т. Н. Копреева, *К вопросу о жанровой природе «Почтения» Владимира Мономаха*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1972, nr 27, s. 102; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 123; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 38; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 89-90; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь...*, s. 572.

¹¹ A. Vaillant, *Une source grecque...*, s. 11; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 123; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 38.

¹² В. В. Данилов, *«Октавий» Минуция Феликса...*, s. 97-98; A. Vaillant, *Une source grecque...*, s. 11-12; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas...*, s. 112; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 123; Н. А. Мещерский, *«Почтение» Владимира Мономаха и Изборник 1076 г.*, „Вестник Ленинградского государственного университета. Серия истории, языка и литературы” 1980, nr 20, s. 105; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 101; F. Sielicki, *Opatrzność Boska w życiu narodu i człowieka na kartach najstarszej kroniki ruskiej*, [w:] *Teologia i kultura duchowa...*,

- późnoantyczną i bizantyńską literaturę moralizatorską, przyswojoną na obszarze Rusi Kijowskiej głównie za pośrednictwem dwóch *Izborników Światosława* z 1073 r. i 1076 r. (m.in. tzw. *Stosłowiec*, przypisywany patriarsze konstantynopolitańskiemu Gennadiuszowi (zm. 471 r.), anonimowe *Pouczenie dzieci Ksenofonta*, *Pouczenie* św. Teodory Aleksandryjskiej (V w.), list Izydora z Peluzjum do prezbitera Hierona (IV–V w.) oraz *Oktawiusz* Minucjusza Feliksa (III w.) – mało popularny w średniowieczu traktat, którego odpis mógł trafić na Ruś z Bizancjum lub też zostać przywieziony z Europy Zachodniej przez Gitę z Wesseksu – córkę Harolda II, późniejszą żonę Włodzimierza Monomacha)¹³;
- piśmiennictwo starobułgarskie z X w. (w szczególności *Heksameron* Jana Egzarchy, testament św. Iwana Ryłskiego czy *Mowa przeciwko bogomiłom* prezbitera Kozmy)¹⁴;
- utwory zachodnioeuropejskie, znajdujące się w bibliotece teścia Włodzimierza II – anglosaksońskiego króla Harolda II: *Pouczenie ojcowskie* (*Faeder Larcwidas*) z początku VIII w. oraz pisma Alfreda Wielkiego (IX w.)¹⁵;
- listy metropolity kijowskiego Nikefora I (zm. 1121 r.), stanowiące dla Monomacha źródło inspiracji w wielu kwestiach filozoficznych i moralnych, w tym – co szczególnie istotne z punktu widzenia tematu niniejszego artykułu – koncepcji doskonałego księcia chrześcijańskiego¹⁶.

Teksty Włodzimierza Monomacha dochowały się do naszych czasów zaledwie w jednym odpisie – na kartach 78–85 tzw. *Latopisu Ławrientiejewskiego* (*Лаврентьевская летопись*), zabytku średniowiecznego piśmiennictwa ruskiego, dato-

s. 145; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 38; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 90; А. Кijas, *Образ księcia-рыцера в świetле Pouczenia Włodzimierza Monomacha*, [w:] *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV w.*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997, s. 56; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 305-306.

¹³ В. В. Данилов, «Октавий» Минуция Феликса..., s. 98-107; И. У. Будовниц, *Изборник Святослава 1076 г. и «Поучение» Владимира Мономаха и их место в истории русской общественной мысли*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1954, nr 10, s. 50-51, 61; *Literatura staroruska...*, s. 34; Т. Н. Копреева, *К вопросу о жанровой природе...*, s. 102; А. Ф. Замалеев, *Философская мысль в средневековой Руси (XI–XVI вв.)*, Ленинград 1987, s. 126; И. С. Чичуров, *Политическая идеология средневековья. Византия и Русь*, Москва 1990, s. 146; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 90; А. Кijas, *Образ księcia-рыцера...*, s. 56; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь...*, s. 572.

¹⁴ Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 123-126; idem, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 101; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 38-39; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 306; Д. Петканова, *Българска средновековна литература*, Велико Търново 2001, s. 358, 362.

¹⁵ Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 101; И. С. Чичуров, *Политическая идеология...*, s. 146; А. Кijas, *Образ księcia-рыцера...*, s. 56.

¹⁶ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas...*, s. 112; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 307.

wanego na 1377 r.¹⁷ Interesujące, jak niewiele brakowało, by spuścizna księcia kijowskiego została bezpowrotnie utracona dla współczesnej nauki – podczas pożaru Moskwy w 1812 r. omawiany rękopis nie podzielił losu wielu innych bezcennych manuskryptów (takich, jak np. oryginał *Słowa o wyprawie Igora*) tylko dlatego, że kilka dni wcześniej został wypożyczony przez Mikołaja Karamzina¹⁸.

Na kartach *Latopisu Ławrientiejewskiego*, zaraz po opisie zmagañ z Połowcami, pod datą 1096 r., odnajdujemy trzy fragmenty, mogące uchodzić za samodzielne utwory autorstwa wnuka Konstantyna IX. Pierwszy i najdłuższy z nich przyjęto w nauce określać mianem *Pouczenia*. Składa się on z dwóch, komplementarnych wobec siebie części: *грамотицы* – zawierającej szereg rad moralnych i politycznych, skierowanych zarówno do młodych książąt – synów Monomacha, jak i innych władców ruskich¹⁹ oraz autobiografii Włodzimierza II, stanowiącej przykładowy obraz życia doskonałego monarchy (tzw. *наказание*)²⁰. Trudno określić dokładną datę powstania omawianego utworu. Najprawdopodobniej był on spisywany przez wiele lat, być może między 1099 a 1117 r.²¹ Dość precyzyjnie można natomiast umiejscowić w czasie drugie z pism Monomacha, tj. list do księcia czernichowskiego Olega Światosławowicza, ściśle związany z określonymi wydarzeniami z 1096 r.²² Wątpliwości badaczy budzi z kolei przypisywana Włodzimierzowi II modlitwa, wykazująca znaczne zależności tekstologiczne od *Triodu Postnego*, jak też od ka-

¹⁷ *Literatura staroruska...*, s. 34; P. Матъесен, *Текстологические замечания о произведениях Владимира Мономаха*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1971, nr 26, s. 192; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 111; idem, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 100; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 88-89; A. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 55-57; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 124.

¹⁸ Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 111; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36.

¹⁹ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 65; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 119, 122; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36-37; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 88; A. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 56; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 124.

²⁰ Т. Н. Копреева, *К вопросу о жанровой природе...*, s. 101; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 100; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 304-306.

²¹ Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь...*, s. 266; *Literatura staroruska...*, s. 35; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 100; А. Кузнецов, *Зabyтки христианской культуры...*, s. 193; А. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 55, 57; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 439; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 124. **W literaturze przedmiotu spotkać można niekiedy również próby datowania interesującego nas tu utworu na lata 1124–1125.** А. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 56; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 124.

²² *Literatura staroruska...*, s. 34; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 100; А. Кузнецов, *Зabyтки христианской культуры...*, s. 193; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 88; А. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 56; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 440; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 125.

nonu autorstwa Cyryla z Turowa – twórcy nieco późniejszego niż Włodzimierz Monomach (zm. 1183 r.)²³.

Dla przedstawienia wyobrażeń kijowskiego księcia na temat pochodzenia i charakteru władzy monarszej oraz wizji doskonałego chrześcijańskiego panującego najważniejsze znaczenie mieć będzie jednak *Pouczenie* – klasyfikowane przez znawcę przedmiotu, Gerharda Podskalskiego jako „zwierciadło idealnego panującego” oraz list do księcia czernihowskiego Olega Światosławowicza, stanowiący zdaniem tego badacza „element pomagający zrozumieć ideał chrześcijańskiego władcy” w ujęciu Włodzimierza II²⁴.

Omawiając koncepcje polityczne Monomacha należy zwrócić uwagę na wyłaniającą się z jego pism stosunek do kwestii Boskiego pochodzenia władzy monarszej. Aspekt ten – co wypada podkreślić – nie został wyeksponowany w *Pouczeniu* i liście do Olega Światosławowicza w takim stopniu, jak miało to miejsce chociażby w utworach Nikefora I. Jedynym *passusem*, który może pośrednio wskazywać na fakt, iż kijowskiemu metropolicie udało się zaszczepić w umyśle ruskiego władcy przekonanie o szczególnym charyzmacie panującego jest fragment listu do księcia czernihowskiego, zawierający porównanie Olega do króla Dawida²⁵. Monomach, przywołując postać biblijnego „Boskiego pomazańca” (помазаникъ Бѣи Дѣдъ), potrafiącego przyznać się do winy i odbyć pokutę (посыпа главу свою и плакаѡ)²⁶, starał się uzmysłowić swemu krewnemu, iż pokora i skrusza nie kolidują z godnością książęcą²⁷.

O wiele wyraźniej odzwierciedlone zostało w *Pouczeniu* przekonanie o konieczności zachowywania harmonii między władzą świecką i duchowną, wypływające z zapisów VI Noweli Justyniana o współpracy między *imperium* i *sacerdotium* („symfonia władz”)²⁸. Włodzimierz Monomach nakazuje swym synom szanować i czcić wszystkich przedstawicieli hierarchii cerkiewnej (єписпы и попы и игумены с любовью взимаите), a także – w miarę możliwości – zawsze pozostawać z nimi w zgodzie i otaczać ich opieką (по силѣ любите и наддите)²⁹.

Treść *Pouczenia* nie ogranicza się jednak do zaprezentowanych wyżej dość zdawkowych konstatacji na temat pochodzenia i natury władzy monarszej, stanowiąc zasadniczo – na co zwracano już uwagę w historiografii – oryginalną wizję

²³ Р. Матъесен, *Текстологические замечания...*, s. 192-196; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 100; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 304.

²⁴ Ibidem, s. 307, 439, 440.

²⁵ А. Поппе, *Паństwo i Kościół на Руси...*, s. 229; И. С. Чичуров, *Политическая идеология...*, s. 147.

²⁶ ПСРЛ, s. 177.

²⁷ А. Поппе, *Паństwo и Kościół на Руси...*, s. 229-230.

²⁸ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas...*, s. 82; E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the last Palaeologus*, Oxford 1957, s. 75; А. Ф. Замалеев, *Философская мысль...*, s. 124; Н. Kowalska, *Kultura staroruska...*, s. 89.

²⁹ ПСРЛ, s. 172; И. С. Чичуров, *Политическая идеология...*, s. 147-148; А. Кijas, *Образ князя-рыцаря...*, s. 60.

doskonałego księcia, w pełni świadomego swych obowiązków wobec Boga i ludzi, a także – odpowiedzialności za los powierzonego jego pieczy państwa i poddanych³⁰. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, iż w przeciwieństwie do poglądów dwóch metropolitów kijowskich (Hilariona – autora słynnego *Słowa o prawie i łasce* oraz Nikefora I), koncepcja zaprezentowana przez Włodzimierza II jest syntezą indywidualnych przemyśleń księcia na temat bizantyńsko-chrześcijańskiego modelu władzy oraz przekonań, wynikających z jego doświadczenia życiowego. Ideał monarchy zyskuje zatem w *Pouczeniu* konkretną egzemplifikację w osobie samego Monomacha – wojownika, polityka, sędziego, gospodarza, męża i ojca, chrześcijanina...³¹

Jakimi cechami musiał więc charakteryzować się doskonały władca w ujęciu wnuka Konstantyna IX Monomacha? Najważniejszym z jego przymiotów powinna być bogobojność (страх Бѣи), manifestująca się jednak nie tyle w gorliwości religijnej, ile w prawdziwej miłości bliźniego (человѣколюбие): rozdawaniu jałmużny (милостню творѣ не вскудну)³² oraz wstawiennictwie za osobami skrzywdzonymi, sierotami i wdowami (избавите вѣдима, судите сиротѣ, оправдайте вдовцию)³³. Odwołując się do biblijnego nakazu: болаго присѣтите, надѣ мертвецѣ и дѣте, Włodzimierz – podobnie jak metropolita Hilarion – nie waha się przypomnieć księżtom ruskim o ciężącym na nich obowiązku chrześcijańskiego miłosierdzia³⁴.

„Humanitaryzm” Monomacha wykracza jednak poza tradycyjne wyobrażenia chrześcijańskie. W *Pouczeniu* odnajdujemy bowiem *passusy* o unikalnej – w kontekście poglądów epoki, w której powstały – wymowie: Włodzimierz z jednej strony domaga się od władców ruskich osobistego sprawowania sądów i ferowania sprawiedliwych wyroków (co można jeszcze uznać za nawiązanie do ideałów głoszonych np. przez metropolitę Nikefora), z drugiej jednak – apeluje do nich o niestosowanie kary śmierci, nawet w takich przypadkach, kiedy oskarżony w pełni na nią zasługuje³⁵: ни права ни крива не оубивайте, ни повелѣвайте оубити юго, аще бѹдетъ повиненъ смрти³⁶. Co więcej, wielokrotnie domaga się poszanowania praw zwykłego człowieka – idealny monarcha powinien bronić go w czasie pokoju

³⁰ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 65; *Literatura staroruska...*, s. 35; А. Ф. Замалеев, *Философская мысль...*, s. 123; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 19, 88; А. Кijas, *Образ księcia-rycerza...*, s. 57; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 125.

³¹ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 65; *Literatura staroruska...*, s. 35; *Słowo o Bogu i człowieku...*, s. 19, 88; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 125.

³² ПСРЛ, s. 168.

³³ ПСРЛ, s. 170.

³⁴ ПСРЛ, s. 172; А. Кijas, *Образ księcia-rycerza...*, s. 60-61; U. Wójcicka, *Literatura staroruska...*, s. 125.

³⁵ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 68; J. Juszczyk, *Ideał władcy Rusi Kijowskiej*, „Mówią Wieki” 1973, nr 7, s. 12; А. Ф. Замалеев, *Философская мысль...*, s. 123; А. Кijas, *Образ księcia-rycerza...*, s. 61.

³⁶ ПСРЛ, s. 171.

przed moźnymi (не вѣдаватиє силнымъ погубити члѣвѣка)³⁷, a podczas wojny – przed własnym wojskiem, nie zezwalając na rabunki i gwałty (не дайте пакости дѣяти вѣтрокомъ ни своимъ ни чюжимъ ни в селѣхъ ни в житѣхъ)³⁸.

W koncepcji władzy Monomacha godny podkreślenia jest jeszcze jeden aspekt – kijowski książę, wbrew poglądom m.in. metropolity Nikefora I, zaleca władcom wypełnianie wszelkich obowiązków monarszych samodzielnie, bez uciekania się do pomocy doradców, współpracowników, urzędników czy sług³⁹:

Еже было творити вѣтроку моему то самъ есмь створилъ дѣла на воинѣ и на ловѣхъ ночь и днь, на зноу и на зимѣ, не дая собѣ оупокоя. на посадники не зра ни на биричи самъ творилъ что было надобѣ весь народъ и в дому своемъ то я творилъ есмь і в ловчихъ ловчихъ народъ самъ есмь держалъ и в конюсѣхъ и в соколѣхъ и в ястребѣхъ тоже. и худаго смерда и оубогыѣ вдовицѣ не далъ есмь силнымъ вѣидѣти и црѣвнаго народа и служебы самъ есмь призиравъ⁴⁰

Co miał czynić pachotek mój, jam to czynił, na wojnie i na łowach, noc i dzień, w skwarze i na zimnie, nie dając sobie odpoczynku. Na posadników nie spuszczaając się ni na zarządców, sam czynilem, co było potrzeba: wszystek zarząd i w domu swoim także pełnilem sam, i wśród łowczych łowiecki zarząd samem dzierżył, i wśród koniuchów, i o sokołach, i o jastrzębiach. Takoz i ubogiego smerda u ubogiej wdowy nie dałem silnym skrzywdzić, i cerkiewnego porządku i służby samem doglądał⁴¹.

Spółród wyrażonych w *Pouczeniu* teorii najwięcej kontrowersji wśród badaczy wzbudza sugestia, iż sumiennie podchodzący do swych obowiązków władca powinien osobiście dowodzić wojskiem. Tego typu zaleceń nie odnajdziemy zasadniczo w bizantyńskiej myśli politycznej. Konieczności spełniania przez panującego funkcji głównodowodzącego armią nie postulował ani twórca wschodniorzymskiej „teologii imperialnej” – Euzebiusz z Cezarei, ani piszący dwa wieki po nim konstantynopoliński diakon Agapet. Być może więc ten aspekt wizerunku idealnego monarchy w *Pouczeniu* stanowi w swej istocie refleks słowiańskich, przedchrześcijańskich wyobrażeń o księciu – mężnym wodzu i wojowniku⁴². Z drugiej strony, np. Giennadij Litawrin, nie jest w stanie całkowicie odrzucić tezy, zakładającej, iż

³⁷ ПСРЛ, s. 171.

³⁸ ПСРЛ, s. 172.

³⁹ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 65; И. С. Чичуров, *Политическая идеология...*, s. 148; А. Кijas, *Образ князя-рыцаря...*, s. 61.

⁴⁰ ПСРЛ, s. 176.

⁴¹ Powyższy fragment przytaczam w tłumaczeniu Franciszka Sielickiego, za: *Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, tłum. F. Sielicki, Wrocław 2005, s. 218.

⁴² Т. Н. Копреева, *К вопросу о жанровой природе...*, s. 100; И. С. Чичуров, *Политическая идеология...*, s. 148-149; А. Кijas, *Образ князя-рыцаря...*, s. 55.

na kształtowanie się koncepcji politycznych Monomacha mógł też wywrzeć wpływ bizantyński etos władzy z epoki dynastii Komnenów (1081–1185), w którym umiejętności dowódcze i wojskowe odgrywały stosunkowo ważną rolę⁴³.

Istotnym zagadnieniem jest stosunek Włodzimierza II do kwestii niepodzielności władzy monarszej i jedynowładztwa. Nie sposób bowiem nie zauważyć, iż w *Pouczeniu* ani razu nie pojawia się określenie monarchy kijowskiego – charakterystycznym np. dla metropolity Hilariona i twórców bizantyńskich – mianem „jedynowładcy” (gr. *monokrator*, scs. *єдинодержець*)⁴⁴. Częste są natomiast wzmianki o konieczności zgodnej koegzystencji wielu książąt ruskich – braci, bądź dalszych krewnych, wywodzących się z jednego rodu. Można zatem przyjąć, iż poglądy Monomacha stanowią wypadkową bizantyńsko-ruskich koncepcji politycznych z aktualnymi tendencjami ustrojowymi Rusi na przełomie XI i XII w., tj. postępującym rozdrobnieniem dzielnicowym. Główne przesłanie *Pouczenia* – każdy książę powinien zadowolić się swoim udziałem, nie wysuwać roszczeń do dzielnic innych Rurykowiczów i pozostawać w zgodzie ze swymi krewnymi – jest zatem swoistym uzupełnieniem postanowień zjazdu książęcego w Lubeczu z 1097 r., formalnie sankcjonującego podział państwa ruskiego na kilka suwerennych dzielnic⁴⁵.

Nie należy jednak przypisywać Włodzimierzowi II definitywnego porzucenia myśli o jedności państwa i centralnej władzy monarchicznej. Pobrzmiwające na kartach *Pouczenia* i listu do Olega Światosławowicza zalecenia, dotyczące konieczności zachowywania zgody w obrębie dynastii oraz podporządkowania młodszych książąt starszemu, można bowiem interpretować jako próby znalezienia przez Monomacha nowego politycznego *modus vivendi*, pozwalającego na pogodzenie idei integralności państwa (pojmowanego teraz jako Ziemia Ruska) z charakterystycznymi dla drugiej połowy XI stulecia tendencjami decentralistycznymi⁴⁶. Nieprzypadkowo również na czas kijowskich rządów wnuka cesarza Konstantyna IX przypada największy rozkwit kultu św. św. Borysa i Gleba⁴⁷ – młodszych synów Włodzimierza I, zamordowanych w 1015 r. przez brata Świętopełka, czczonych jako *strastotierpcy* i przedstawianych w literaturze staroruskiej jako wzór do naśladowania dla innych

⁴³ Г. Г. Литаврин, *Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси до-монгольского периода*, [w:] *Славянские культуры и Балканы и Балканы (Les cultures slaves et les Balkans)*, t. 1 (IX–XVIII вв.), София 1978, s. 52.

⁴⁴ А. Роппе, *Паństwo i Kościół на Руси...*, s. 227; Г. Г. Литаврин, *Идея верховной государственной власти...*, s. 53.

⁴⁵ *Literatura staroruska...*, s. 34-35; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 117-118, 126; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36-39.

⁴⁶ И. У. Будовниц, *Изборник Святослава...*, s. 66; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas...*, s. 113-114; Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 117-118; idem, *Владимир Всеволодович Мономах...*, s. 99, 101; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36-39; А. Кijas, *Образ księcia-rycerza...*, s. 61.

⁴⁷ Д. С. Лихачев, *Великое наследие...*, s. 117-119; Д. С. Лихачев, Г. К. Вагнер, Г. И. Вздорнов, Р. Г. Скрынников, *Великая Русь...*, s. 36-39; А. Кijas, *Образ księcia-rycerza...*, s. 61.

książąt-juniorów: mając do wyboru śmierć lub dopuszczenie się nieposłuszeństwa wobec najstarszego brata, zdecydowali się na dobrowolne męczeństwo⁴⁸.

Reasumując, *Pouczenie* Włodzimierza Monomacha jest utworem dość mocno zakorzenionym w tradycji bizantyńsko-chrześcijańskiej. Odnajdujemy w nim zarówno ślady przekonania o Boskim pochodzeniu władzy monarszej, jak i przeświadczenie o konieczności zachowywania harmonii między *imperium* i *sacerdotium*. Ponadto jednym z najważniejszych pryncypiów myśli politycznej Monomacha jest integralność państwa, realizowana chociażby tylko poprzez upowszechnianie idei Ziemi Ruskiej. Z drugiej strony jednak rzuca się w oczy synkretyczny stosunek Włodzimierza do tradycji. Autor *Pouczenia* nawiązuje do poglądów metropolitów kijowskich Hilariona i Nikefora I, opierając się jednak głównie na swych własnych przemyśleniach, wynikających z życiowych doświadczeń: zapewne taką genezę ma unikalny na tle kultury europejskiej w XI–XII w. stosunek księcia do kary śmierci czy położenia ludności podczas wojny. Co więcej, swoiste piętno na teoriach Włodzimierza II odcisnął klimat polityczny Rusi w okresie jego rządów – nasilanie się tendencji decentralizacyjnych oraz niepokoju wewnętrznego w państwie.

SUMMARY

The Byzantine Concept of Ideal Ruler and its Old Russian Reflection in the *Instruction* of Vladimir Monomakh, the Grand Prince of Kievan Rus'

The main purpose of this article is to present political views of Vladimir Monomakh, the Grand Prince of Kievan Rus' in the first quarter of the 12th century. His *Instruction* (also known as *Testament*) is recorded in the *Laurentian Chronicle* under the year 1096, apparently having been interpolated into chronicle after the prince's death. It can be divided into two parts: admonition to the children and autobiographic notes. Vladimir (son of the Byzantine princess) had considerable erudition and an excellent knowledge of the Scriptures, writings of the Holy Fathers, Byzantine and Old Bulgarian (Old-Church-Slavonic) literature. His admonitions are interspersed with quotations from the Psalms and from St. Basil. It must, however, be added that Vladimir Monomakh was not a theorist, there are in his work no abstract contemplations on the duties of the ruler, but description of his own deeds as a prince, warrior and hunter.

Vladimir Monomakh was conscious of the fact that the general Christian principles should be observed first of all by those who had been appointed by God as rulers. He recommended good relations between the State and the Church. He wrote, that a ruler should be a good administrator and a good general. His attitude towards people must be full of mercy, justice and respect.

⁴⁸ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 232-233; A. Kijas, *Obraz księcia-rycerza...*, s. 61; G. Fiedotow, *Święci Rusi (X–XVII w.)*, tłum. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002, s. 19-31.